

ning in het algemeen⁴. Hier gaat het verder alleen over de wijze waarop een kerkhistoricus met dergelijke theorieën — ze zijn ondanks hun beklemtoning van de praxis tot nu toe rijkelijk abstract gebleven — zo al zijn voordeel kan doen.

Dat in het bijzonder zij die zich met de negentiende-eeuwse kerkgeschiedenis bezig houden, geïnteresseerd zullen zijn, hangt samen met de betekenis die politieke theologen hechten aan de manier waarop door de christelijke kerken op de *Aufklärung* is gereageerd⁵. Niettegenstaande het feit dat deze theologen op typisch Duitse ontwikkelingen inhaken, bezit hun visie voldoende zeggingskracht voor de geschiedenis van het Westeuropese christendom in het algemeen⁶. Zeer globaal gezien immers begonnen tegen het eind van de zeventiende eeuw de interconfessionele tegenstellingen overschaduwd te worden door twee met elkaar samenhangende processen. Politieke theologen zien die als volgt. Op het terrein van het denken viel de identiteit van christelijk geloof en verstandelijk inzicht steeds meer uiteen. De kerken bonden de verdedigingsstrijd aan tegen rationalistische kritiek, antropocentrisme, menselijke autonomie en individualisme, zonder zich daar overigens geheel aan te willen of kunnen onttrekken. Idealisme, Romantiek en traditionalisme golden voor velen als voorlopige en gedeeltelijke overwinningen op wat de Verlichting ten nadele van het op Openbaring berustend christelijk denken had geleerd. Tot ver over haar grenzen heen werd de gehele verdere negentiende eeuw gekenmerkt door een van afwijzing tot aanpassing variërende worsteling van kerk en theologie met ideeën die stoelden op hetgeen door Verlichting en Revolutie op gang was gebracht. Op maatschappelijk terrein werden de eenheid van godsdienst en samenleving en die van het religieuze en sociale bewustzijn principieel en feitelijk aangetast. In een lang niet altijd als nega-

-
4. Vgl. in een verslag van een internationaal oecumenisch symposium van 1983: 'het eigene van de hedendaagse theologie moet zonder twiifel ook zijn, dat ze... de historische relativiteit van theologische uitspraken kritisch verwerkt en... — in afweer tegen verinnerlijking en privatisering van het geloof — geloven en theologiseren leert begrijpen vanuit hun politieke dimensie' (*Tijdschrift voor Theologie*, 23(1983) 280).
 5. Vgl. J.A. Bornewasser, 'Christendom en Aufklärung. Over geschiedenis en interpretatie', in: H. Berger e.a. (red.), *Tussentijds*, Tilburg 1975, 24-45.
 6. De typisch Duitse ambiance blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat het boek van de Franse protestantse theoloog A. Dumas, *Théologies politiques et vie de l'église*, Lyon 1977 aan Moltmann, W. Pannenberg en Metz als de voornaamste exponenten aandacht schenkt.